

szerokie spojrzenie

skuteczne rozwiązania

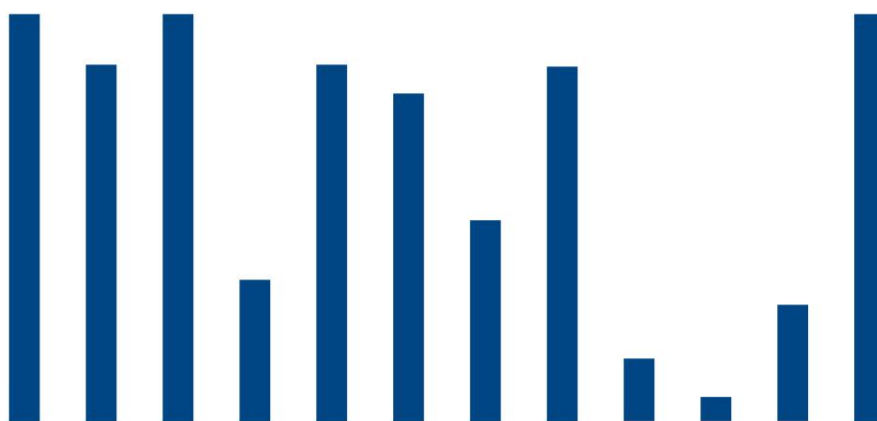
INSTYTUT
profilaktyki
zintegrowanej

NPZ
NARODOWY PROGRAM ZDROWIA

PROFILAKTYCZNY POTENCJAŁ SZKÓŁ

Raport III z badań NPZ.XI_17.2017

Anna Hawrot, Maja Łoś, Szymon Grzelak, Agata Balcerzak
INSTYTUT PROFILAKTYKI ZINTEGROWANEJ

***Zadanie sfinansowane ze środków Narodowego Programu Zdrowia na lata 2016-2020
zgodnie z umową Umowa nr 6/7k/17/NPZ/2017/3192/643
między Ministerstwem Zdrowia a Instytutem Profilaktyki Zintegrowanej***

Instytut Profilaktyki Zintegrowanej

ul. Ogrodowa 8

05 - 230 Kobyłka k. Warszawy

Regon: 146300619

NIP: 125-161-82-29

Kierownik merytoryczny projektu:	Maja Łoś
Zaprojektowanie i przeprowadzenie badań nad młodzieżą:	Szymon Grzelak, Agata Balcerzak
Zaprojektowanie i przeprowadzenie badań w szkołach:	Maja Łoś
Analizy statystyczne:	Anna Hawrot - Instytut Psychologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Wsparcie organizacyjne:	Ewelina Seneko
Konsultacje merytoryczne:	Szymon Grzelak, prezes Instytutu Profilaktyki Zintegrowanej
Dyrektor finansowy:	Paweł Gwóźdź
Współpraca przy opracowywaniu raportu:	Michał Czerwiński

Zespół pragnie podziękować paniom Jagodzie Szachta i Małgorzacie Czerwińskiej za wsparcie i wskazówki podczas opracowywania raportów z badań.

Warszawa, 2017

Spis treści

1. Czy szkoły różnią się między sobą?	4
2. Co zwiększa ryzyko, a co chroni młodzież w szkole?	8
3. Podsumowanie	17
I. Wnioski końcowe z trzech Raportów	19
II. Co niepokoi - deficyty?	19
III. Co daje nadzieję - zasoby?	19
IV. Co może zainspirować innych profilaktyków: praktyków, badaczy i urzędników?	20

Badania prezentowane w trzech Raportach (tworzących wspólnie Raport końcowy) zostały przeprowadzone dzięki: (a) wieloletniej pracy badawczej Instytutu Profilaktyki Zintegrowanej, w tym w szczególności pracy diagnostycznej i archiwizującej dane Zespołu ds. Diagnoz w Instytucie Profilaktyki Zintegrowanej pod kierunkiem Agaty Balcerzak; oraz (b) realizacji projektu badawczego koordynowanego przez Maję Łoś na zlecenie Ministerstwa Zdrowia (Zadanie sfinansowane ze środków Narodowego Programu Zdrowia na lata 2016-2020 zgodnie z umową Umowa nr 6/7k/17/npz/2017/3192/643 między Ministerstwem Zdrowia a Instytutem Profilaktyki Zintegrowanej). Nad całością czuwał Szymon Grzelak, prezes Instytutu Profilaktyki Zintegrowanej, autor Kwestionariusza „Pro-Zint”¹ zastosowanego w tym projekcie, twórca modelu profilaktyki zintegrowanej oraz autor programu profilaktycznego „Archipelag Skarbów”, w związku, z którym nawiązano współpracę z badanymi szkołami.

Celem niniejszego raportu jest identyfikacja szkolnych czynników ryzyka i czynników chroniących młodzież przed zachowaniami ryzykownymi i problemami. Informacje na temat podstaw teoretycznych leżących u podłoża przeprowadzonych analiz, wykorzystanych narzędzi, próby, jak również analizy poprzedzające (np. grupy problemów) zostały zaprezentowane w Raportach I oraz II, dlatego obecnie nie będą powtarzane. Zachęcamy jednak, by do nich sięgnąć przed lekturą.

1. Czy szkoły różnią się między sobą?

Poszukiwanie szkolnych czynników powiązanych z zachowaniami ryzykownymi ma sens, jeżeli spełnione zostaną dwa podstawowe warunki. Po pierwsze, szkoły muszą różnić się poziomem zachowań ryzykownych i problemów wśród uczniów. Jeżeli takiego zróżnicowania nie ma, nie istnieje ta część zmienności, którą moglibyśmy wyjaśniać za pomocą szkolnych czynników ryzyka i chroniących. Dlatego, w pierwszym toku analiz zweryfikowano, czy istnieją między szkołami różnice w zakresie problemów młodzieży, a jeżeli tak – jaka jest ich skala. Wykres 1 przedstawia wyniki tych analiz. Pokazuje on na skali procentowej, jaką część zróżnicowania nasilenia każdego problemu można przypisać różnicom między szkołami (poziom szkół), różnicom między oddziałami w szkołach (poziom oddziałów), oraz różnicom między uczniami w oddziałach klasowych (poziom uczniów). Jak rozumieć ten wskaźnik? Wyobraźmy sobie, że chcemy dowiedzieć się, czy szkoły różnią się między sobą pod względem

¹ Załącznik dostępny w biurze IPZIN po wcześniejszym kontakcie za pośrednictwem <http://www.ipzin.org/index.php/kontakt>. Tylko do wglądu.

jakiegoś problemu, dlatego w wielu placówkach przeprowadzamy badanie. Szkoły zorganizowane są w oddziały, w każdej szkole badamy więc kilka oddziałów. Jeżeli szkoły ani klasy wewnątrz szkół nie różniłyby się między sobą nasileniem danego problemu wśród uczniów, wskaźnik zróżnicowana dla poziomu szkoły i oddziału łącznie wyniosłby 0%. Dla poziomu ucznia wyniosłby z kolei 100%, gdyż całe obserwowane zróżnicowanie poziomu danego problemu wynikałoby z różnic między uczniami w oddziałach klasowych. Z kolei wartość 100% dla poziomu szkoły i klasy wskaźnik ten przyjąłby, gdyby wszyscy uczniowie w klasach danej szkoły charakteryzowali się dokładnie takim samym poziomem danego problemu (bez wyjątków, wszyscy dokładnie tacy sami), ale poziom ten byłby różny w różnych szkołach.

Zanim przedstawione zostaną wyniki należy przypomnieć podstawowe grupy problemów, opisane w Raporcie I. Są one przedstawione w Tabeli 1. Zostały wyłonione dzięki eksploracyjnej analizie czynnikowej², w celu szczegółowego sprawdzenia struktury powiązań między różnymi problemami mierzonymi poprzez zastosowanie Kwestionariusza „Pro-Zint”. Analiza ta pozwoliła na uporządkowanie problemów w cztery grupy na podstawie powiązań między nimi, czyli na podstawie tego, co jest dla nich wspólne.

Tabela 1. Cztery podstawowe grupy problemów.

Pierwszą grupę stanowią <i>problemy przemocowe</i>. Obejmują one:
<ul style="list-style-type: none"> • bycie sprawcą przemocy fizycznej; • bycie sprawcą przemocy werbalnej; • bycie sprawcą przemocy o podtekście seksualnym; • bycie sprawcą cyberprzemocy; • bycie ofiarą przemocy fizycznej; • bycie ofiarą przemocy werbalnej; • bycie ofiarą przemocy o podtekście seksualnym; • bycie ofiarą cyberprzemocy; • udział w bójkach.
Drugą grupę obejmuje <i>obniżenie nastroju (stany depresyjne) i myśli samobójcze</i>:
<ul style="list-style-type: none"> • doświadczanie samotności; • doświadczanie przygnębienia; • płacz; • myśli samobójcze.
Trzecią grupę, czyli <i>problemy eksternalizacyjne</i>, tworzą:
<ul style="list-style-type: none"> • upijanie się;

² Analiza czynnikowa jako metoda statystyczna wyjaśniona została w Raporcie I.

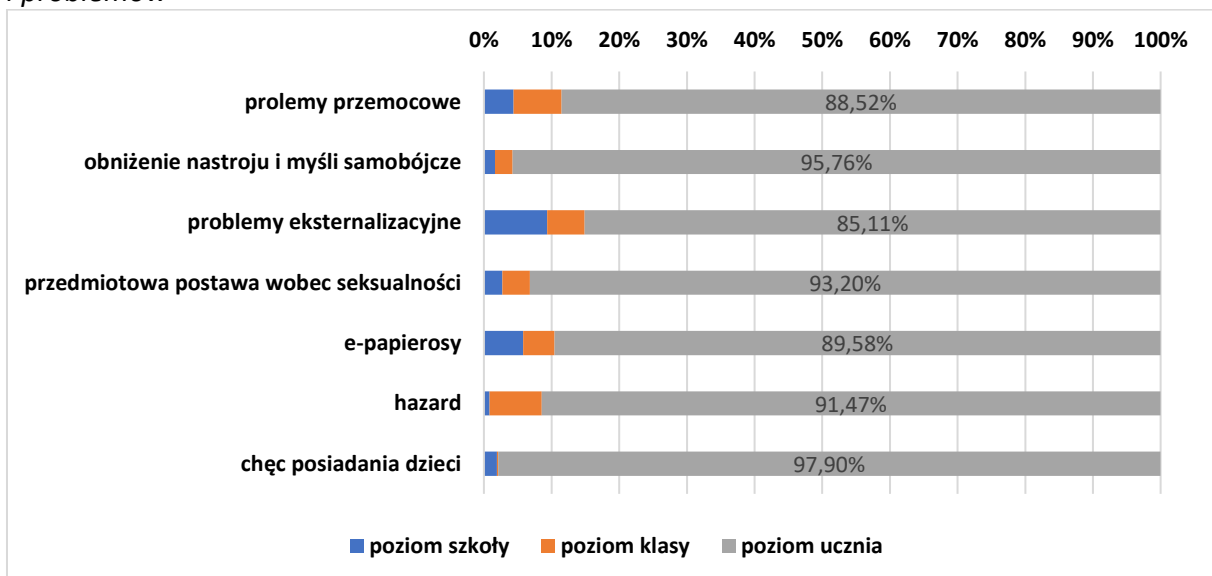
- używanie alkoholu;
- używanie narkotyków;
- używanie dopalaczy;
- palenie papierosów;
- wagarowanie;
- inicjacja współżycia seksualnego;
- inicjacja kontaktów genitalnych.

Czwarta grupa skupia problemy związane z przedmiotową postawą wobec seksualności:

- seksualizacja;
- celowe używanie pornografii.

Z analizy Wykresu 1 wynika, że w przypadku każdego zachowania ryzykownego i problemu pewną, niedużą część zmienności możemy wyjaśnić przypisaniem uczniów do szkół i oddziałów. Innymi słowy, szkoły i oddziały wewnątrz szkół różnią się między sobą poziomem zachowań problemowych uczniów, którzy do nich uczęszczają. Zróżnicowanie to jest jednak niejednolite. Największe obserwujemy w przypadku problemów eksternalizacyjnych - podział na szkoły i oddziały wewnątrz szkół wyjaśnia łącznie blisko 15% zróżnicowania nasilenia tego problemu (sam poziom szkół – 9%). Przypisanie do szkół i oddziałów wyjaśnia łącznie odpowiednio 11,5% oraz 10,5% zróżnicowania w zakresie problemów przemocowych i palenia e-papierosów, a nieco mniej, odpowiednio około 7% oraz 4% w przypadku przedmiotowej postawy wobec seksualności oraz obniżenia nastroju.

Wykres 1. Międzyszkolne i międzyoddziałowe zróżnicowanie poziomu zachowań ryzykownych i problemów

Warto zauważyć, że w przypadku niechęci do posiadania dzieci zróżnicowanie to było bardzo niskie – wyniosło łącznie około 2%. Oznacza to, że w tej kwestii szkoły prawie się od siebie nie różnią. Poszukiwanie szkolnych czynników ryzyka i chroniących odpowiedzialnych za tak znikome zróżnicowanie, wydaje się bezzasadne, stąd też w dalszych analizach niechęć do posiadania dzieci nie będzie uwzględniana.

W przypadku zjawiska hazardu zaobserwowano, że szkoły nie różnią się jego poziomem wśród uczniów, choć różnice te zauważalne były pomiędzy poszczególnymi oddziałami wewnątrz szkół. Ponieważ jednak w badaniu brano pod uwagę potencjalne czynniki ryzyka i czynniki chroniące na poziomie całych szkół, a nie oddziałów w szkołach, nie uwzględniono tej zmiennej w dalszych analizach. Ponadto, dane dotyczące uprawiania hazardu zebrano w zaledwie 46 szkołach, co wynika z późniejszego dołączenia pytania dotyczącego hazardu do kwestionariusza. Podjęto więc decyzję o wykluczeniu tego zagadnienia z dalszych analiz.

Podobnie postąpiono z pytaniem dotyczącym e-papierosów, gdyż zebrane dane pochodziły z zaledwie 33 placówek, zatem zdecydowano o wykluczeniu tej kwestii z dalszych analiz.

Przyglądając się międzyszkolnemu zróżnicowaniu problemów młodzieży pamiętać musimy, że istnienie tego zróżnicowania nie oznacza automatycznie, że szkoła ma wpływ na poziom danego problemu. Zróżnicowanie może wynikać z czynników leżących środowisku lokalnym czy lokalnej społeczności, a szkoły mogą po prostu skupiać uczniów z tych społeczności. Na przykład, w społecznościach zmagających się z wysokim bezrobociem lub ubóstwem nasilenie problemów młodzieży będzie wyższe niż w społecznościach bez tych problemów, i jednocześnie Ci młodzi ludzie skupiać się będą w określonych szkołach (np. rejonowych). W efekcie zaobserwujemy międzyszkolne zróżnicowanie, ale nie będzie ono zależne od szkoły, lecz od pozaszkolnych czynników.

Drugim warunkiem, który musi zostać spełniony, by uzasadnione było poszukiwanie szkolnych czynników ryzyka i chroniących przed danym problemem, jest zróżnicowanie szkół między sobą pod względem tych czynników. Jeżeli szkoły nie różnią się nimi, to ich działanie będzie zbliżone we wszystkich placówkach, nie zdoła więc spowodować zróżnicowania poziomu zachowań ryzykownych i problemów wśród uczniów. O tym, że w przypadku przeważającej większości czynników różnice rzeczywiście występują, przekonaliśmy się w Raporcie II. Dlatego informacje te nie będą obecnie powtarzane.

2. Co zwiększa ryzyko, a co chroni młodzież w szkole?

Tabela 3 zawiera wyniki pierwszego etapu analiz mających na celu identyfikację szkolnych czynników ryzyka i chroniących. Znajdują się w niej współczynniki korelacji³ dla różnych problemów oraz potencjalnych szkolnych czynników ryzyka i chroniących. Należy zwrócić uwagę na hierarchiczną strukturę wykorzystanych danych, która ma ważne dla obliczeń konsekwencje. Otóż do jednej szkoły uczęszcza wielu uczniów, co oznacza, że szkół jest mniej niż uczniów. Tymczasem warunkiem obliczenia współczynników korelacji jest to, by jednostek uwzględnianych w analizie było tyle samo dla danej cechy. Innymi słowy, każda jednostka ma przypisaną wartość w zakresie każdej z korelowanych cech, np. gdy korelujemy wynik testu inteligencji i testu osiągnięć szkolnych, to każda osoba badana uwzględniana w analizie ma przypisany zarówno wynik testu inteligencji, jak i osiągnięć szkolnych. Obecnie było to niemożliwe ze względu na przypisanie wielu uczniów do jednej szkoły. Dlatego przed obliczeniem współczynników dane na poziomie ucznia zagregowano do poziomu szkoły przez wyciągnięcie średniej szkolnej. Korelowano więc średni poziom problemów w szkole z cechami szkoły.

Przed prezentacją wyników przypomnijmy jeszcze zasady interpretacji współczynników korelacji. Pokazują one, czy wraz ze zmianą jednej zmiennej (wzrostem lub spadkiem) zmieniają się wartości drugiej zmiennej. Korelacja może przyjąć wartości od -1 do 1, gdzie 0 oznacza brak zależności (zmienne nie są powiązane), a wartości -1 oraz 1 – zależność pełną, idealną. Dodatni znak sygnalizuje, że wraz ze wzrostem jednej zmiennej, druga także rośnie. Ujemny oznacza, że wzrost wartości jednej zmiennej wiąże się ze spadkiem wartości drugiej zmiennej. Dla ułatwienia interpretacji przyjęto następujące kategorie opisowe określające siłę związku między zmiennymi. Dotyczą one również sytuacji, gdy znak korelacji jest ujemny.

Tabela 2. Współczynniki korelacji

rS 0,05	Związek bardzo słaby, bagatelny (lub brak związku)
0,05 rS 0,10	Związek istnieje, ale jest bardzo słaby
0,10 rS 0,15	Związek istnieje, ale jest słaby
0,15 rS 0,20	Związek istnieje, ma dość umiarkowaną siłę
0,20 rS 0,30	Związek jest wyraźny
0,30 rS 0,40	Związek jest silny
rS 0,40	Związek jest bardzo silny

³ Są to współczynniki korelacji Pearsona oraz punktowo-dwuseryjne (w zależności od poziomu pomiaru zmiennych).

Tabela 3. Macierz korelacji między problemami młodzieży a potencjalnymi czynnikami ryzyka i chroniącymi

Czynniki ryzyka/chroniące		Średnia w szkole			
		Problemy przemocowe	Obniżenie nastroju i myśli samobójcze	Problemy eksternalizacyjne	Przedmiotowa postawa wobec seksualności
Czynniki ryzyka	Typ szkoły				
	Szkoła sportowa	0,385	-0,272	-0,087	0,188
	Trudne wydarzenia w społeczności szkolnej				
	Samobójstwo lub próba samobójcza	0,185	-0,173	0,043	0,186
	Inne trudne wydarzenia (śmierć, pożar, powódź itp.)	0,180	0,141	-0,055	0,012
	Środowisko fizyczne				
Zagęszczenie uczniów w szkole	0,176	-0,129	-0,156	0,073	
Przerwy krótsze niż 10 min	0,018	0,019	0,014	0,041	
Czynniki chroniące	Klimat szkoły: środowisko społeczne				
	Procent uczniów doświadczających poczucie związku ze szkołą	-0,314	-0,110	-0,194	-0,282
	Procent uczniów wskazujących nauczyciela jako przewodnika	0,005	-0,265	-0,181	-0,205
	Procent uczniów wskazujących nauczyciela, któremu wiele zawdzięczają	0,186	-0,129	-0,267	-0,125
	Klimat szkoły w ocenie partnerów IPZin	0,074	0,119	-0,027	0,007
	Klimat szkoły: konstruktywne zainteresowania i aktywności uczniów				
	Koła zainteresowań	0,111	-0,024	-0,033	-0,089
	Zajęcia wyrównawcze	0,240	-0,086	0,075	0,192
	Klimat szkoły: zaangażowanie rodziców w życie szkolne				
	Warsztaty umiejętności wychowawczych dla rodziców	0,040	0,019	-0,127	0,065
	Spotkania/szkolenia profilaktyczne dla rodziców	0,091	-0,045	0,036	0,084
	Działania podjęte w szkole z inicjatywy rodziców	-0,151	0,131	0,006	-0,084
	Procent rodziców zaangażowanych w życie szkoły	-0,011	-0,101	-0,139	-0,268
	Profesjonalna profilaktyka				
	Realizacja programu profilaktycznego z listy rekomendowanych	0,117	-0,143	-0,286	0,049
	Rady szkoleniowe dot. profilaktyki dla nauczycieli	-0,048	0,094	0,082	0,101
	Certyfikat "Szkoła Promująca Zdrowie"	0,165	0,097	-0,146	0,180
	Zajęcia socjoterapeutyczne	0,190	-0,229	-0,030	0,075
	Liczba działań na rze cz psychoprofilaktyki	0,092	-0,037	-0,047	0,112
	Liczba etatów wsparcia w szkole w przeliczeniu na 100 uczniów	0,175	-0,189	0,015	-0,036
	Pielęgniarka szkolna codziennie w szkole	0,098	0,024	0,017	0,136
	Środowisko fizyczne				
	Orlik	0,042	-0,111	-0,066	-0,083
	Infrastruktura (liczba obiektów podwyższających jej jakość)	0,135	-0,159	0,054	0,122
	Pozytywny przekaz przestrzeni szkolnej	-0,078	0,117	0,124	-0,009
	Dobry stan infrastruktury w ocenie dyrektora	-0,021	0,124	0,190	0,181

Siłę związku zobrazowano głębią nasycenia kolorem czerwonym przy korelacjach dodatnich (czynniki ryzyka – zwiększają prawdopodobieństwo problemów), a kolorem zielonym przy korelacjach ujemnych (czynniki chroniące – prawdopodobieństwo problemów). Kolorem białym oznaczono związki bardzo słabe i brak związku.

Analiza Tabeli 3 wskazuje, że większość wyselekcjonowanych czynników rzeczywiście wykazuje powiązania z poziomem problemów młodzieży – tylko jeden czynnik, istnienie w szkole przerw krótszych niż 10 minut, był z nimi niezwiązany. Pozostałe zależności okazały się jednak znacznie bardziej zróżnicowane niż oczekiwano.

Jedynie trzy czynniki, odsetek uczniów deklarujących poczucie związku ze szkołą, odsetek uczniów wskazujących nauczyciela ze szkoły jako przewodnika życiowego oraz odsetek rodziców zaangażowanych w życie szkoły, skorelowane były problemami w oczekiwanym kierunku (tj. negatywnie – im wyższe ich nasilenie, tym niższe nasilenie problemów). W przypadku pozostałych czynników zależności były zróżnicowane, zarówno pozytywne, jak i negatywne. Na przykład posiadanie przez szkołę statusu sportowej lub z oddziałami sportowymi skorelowane był negatywnie z obniżeniem nastroju ($r = -0,27$), lecz pozytywnie z problemami przemocowymi ($r = 0,39$). Podobne zależności zaobserwowano dla organizacji zajęć socjoterapeutycznych w szkole oraz ilości etatów wspierających (np. pedagogów, psychologów, bibliotekarzy) w przeliczeniu na 100 uczniów – okazały się one związane negatywnie z obniżeniem nastroju (odpowiednio $r = -0,23$ oraz $-0,19$), lecz pozytywnie z problemami przemocowymi (odpowiednio $r = 0,19$ oraz $0,18$). W pierwszej chwili może to sugerować, że zajęcia socjoterapeutyczne czy zatrudnianie pracowników na etatach wspierających szkodzi uczniom. Zależności tych nie możemy jednak interpretować w kategoriach przyczynowo-skutkowych⁴, np. w ten sposób, że zajęcia socjoterapeutyczne powodują wzrost agresji w szkole. Należy się raczej spodziewać, że to w szkołach, w których pojawiają się problemy przemocowe, zapada decyzja o organizacji zajęć socjoterapeutycznych i zatrudnienia większej liczby osób do pracy wspierającej z uczniami. Innym przykładem może być organizacja zajęć wyrównawczych, skorelowana pozytywnie z poziomem problemów przemocowych ($r = 0,24$) oraz przedmiotową postawą młodzieży wobec seksualności ($r = 0,19$) – organizuje się je dla słabszych uczniów, którzy jednocześnie zwykle sprawiają więcej problemów wychowawczych, np. stosują przemoc.

Zależności te wyraźnie pokazują, że szkoły decydujące się na pewne działania (np. organizację zajęć socjoterapeutycznych) z dużym prawdopodobieństwem różnią się od szkół, które się nie decydują na nie, pod względem poziomu lub rodzaju problemów.

⁴ Analizy korelacji pokazują współzmiennność (w tym przypadku problemów i potencjalnych czynników ryzyka/chroniących). Innymi słowy, analizy te nie przesądzają, w jakim stopniu czynnik ryzyka czy chroniący jest przyczyną, a w jakim stopniu skutkiem problemów. Na przykład silny związek między przebywaniem w towarzystwie alkoholowym a piciem alkoholu może świadczyć zarówno o tym, że osoby przebywające w takim towarzystwie częściej piją, jak i o tym, że osoby pijące poszukują pijącego towarzystwa. Dla części czynników łatwiej jest wskazać zależność przyczynową w jednym kierunku, np. jest bardziej prawdopodobne, że wskazanie nauczycieli jako życiowych przewodników chroni przed korzystaniem z substancji psychoaktywnych, niż to, że korzystanie z tych substancji powoduje niewskazywanie nauczycieli jako przewodników (choć ta druga możliwość nie jest wykluczona). Nie jest również wykluczone, że związek czynnika z zachowaniem ryzykownym wynika z jakiejś trzeciej przyczyny. Na przykład silny związek wagarów i palenia papierosów nie musi oznaczać, że przyczyną palenia są wagarzy. Prawdopodobnie zarówno wagarzy, jak i palenie wynikają z innej wspólnej przyczyny, na przykład problemów w szkole.

W efekcie współczynniki korelacji (oraz inne ewentualne analizy bazujące na zależnościach między zmiennymi) nie odzwierciedlają efektów podjętych działań (efektu istnienia czynnika ryzyka/ chroniącego), lecz wyjściowe różnice między szkołami. Dlatego analizy mające na celu identyfikację szkolnych czynników ryzyka i chroniących powinny uwzględniać kontrolę tych wyjściowych różnic. Jest to jednak bardzo trudne i wymagałoby realizacji badania podłużnego. Dlatego w kolejnym etapie analiz podjęto decyzję o kontroli czynników powiązanych z nasileniem różnych problemów, a nie samych problemów. Starano się również uwzględnić czynniki, które nie są powiązane ze szkołą, ale mogą wpływać na poziom problemów u uczniów, którzy do niej uczęszczają. Na przykład wiadomo, że niekorzystne otoczenie społeczne i materialne szkoły (np. ubóstwo w dzielnicy, wysokie bezrobocie), podwyższają szanse na to, że u młodego człowieka pojawią się problemy. Czynniki te nie zależą od szkoły, ale wpływają na uczniów, którzy do niej uczęszczają sprawiając, że poziom problemów w szkole może być wyższy. By uwzględnić te ważne informacje, w drugim etapie analiz kontrolowano: płeć uczniów, wiek (pośrednio – jako poziom klasowy), oceny szkolne (jako skorelowane z innymi problemami) oraz poziom problemów w otoczeniu szkoły w oczach dyrektora (jako czynnik niezależny od szkoły, lecz potencjalnie znaczący dla poziomu problemów). Z konieczności były to czynniki mierzone w tym samym czasie co problemy, a nie wcześniej.

Ponadto, by uniknąć zbędnego powtarzania informacji, w analizach nie uwzględniano czynników chroniących z zakresu klimatu szkoły, które pojawiły się w analizach prezentowanych w Raporcie nr I.

Drugi etap analiz polegał na przeprowadzeniu serii analiz regresji liniowej, w których uwzględniano jednocześnie zmienne kontrolowane oraz wiele czynników ryzyka i chroniących. W przeciwieństwie do analiz korelacji, nie agregowano jednak danych do poziomu szkoły, lecz wykorzystano takie metody analityczne, które pozwalają na jednoczesne uwzględnianie w analizie danych szkolnych oraz danych pojedynczych uczniów⁵. Uwzględniono dane 10 572 uczniów uczęszczających do 492 oddziałów w 102 szkołach⁶, choć liczba szkół, oddziałów i uczniów mogła być mniejsza w poszczególnych analizach ze względu

⁵ Ściślej, były to modele regresji liniowej mieszanych efektów, z losową stałą. Pozwoliły one, oprócz zbadania zależności, uwzględnić zgrupowanie uczniów w szkołach i w klasach wewnątrz szkół. Pełne wyniki, informacje o liczbie uczniów, oddziałów i szkół uwzględnionych w każdej analizie oraz inne szczegóły techniczne znajdują się w Aneksie.

⁶ Liczba oddziałów i uczniów jest mniejsza w porównaniu do analiz z Raportu nr 1, gdyż uwzględniono w nich tylko te oddziały, które zbadano przed pierwszą realizacją programu Archipelag Skarbów w danej szkole.

na obecność braków danych.

Tabela 4 zawiera podsumowanie wyników tych analiz. Dla ułatwienia interpretacji kolorem czerwonym oraz minusami zaznaczono czynniki ryzyka, natomiast kolorem zielonym i plusami zaznaczono czynniki chroniące. Pola szare wskazują, czy dany czynnik był uwzględniany w analizie dla danego problemu lub grupy problemów.

Tabela 4. Czynniki ryzyka i chroniące wobec problemów młodzieży

Czynnik ryzyka/ chroniący	Problemy przemocowe (bycie sprawcą i ofiarą różnych rodzajów przemocy, bójki)	Obniżenie nastroju (doświadczenie samotności, przygnębienia, płacz) oraz myśli samobójcze	Problemy eksternalizacyjne (alkohol, narkotyki, papierosy, wagary, inicjacja seksualna i genitalna)	Przedmiotowa postawa wobec seksualności (seksualizacja i pornografia)
Typ szkoły				
Szkoła sportowa	–	+		
Trudne wydarzenia w społeczności szkolnej				
Samobójstwo lub próba samobójcza				
Inne trudne wydarzenia (śmierć, pożar, powódź itp.)	–			
Środowisko fizyczne				
Zagęszczenie uczniów w szkole			+	
Przerwy krótsze niż 10 min				
Klimat: Środowisko społeczne				
Uczeń deklaruje poczucie związku ze szkołą	+	+	+	+
Uczeń wskazuje nauczyciela jako przewodnika życiowego		+	+	+
Uczeń wskazuje nauczyciela ze szkoły, któremu wiele zawdzięcza		–		+
Klimat szkoły w ocenie partnerów				
Klimat: oferta pozalekcyjna szkoły				
Koła zainteresowań w szkole				
Zajęcia wyrównawcze w szkole				
Klimat: Zaangażowanie rodziców w życie szkoły				
Warsztaty umiejętności wychowawczych dla rodziców				
Spotkania/szkolenia profilaktyczne dla rodziców				

Czynnik ryzyka/ chroniący	Problemy przemocowe (bycie sprawcą i ofiarą różnych rodzajów przemocy, bójki)	Obniżenie nastroju (doświadczenie samotności, przygnębienia, płacz) oraz myśli samobójcze	Problemy eksternalizacyjne (alkohol, narkotyki, papierosy, wagary, inicjacja seksualna i genitalna)	Przedmiotowa postawa wobec seksualności (seksualizacja i pornografia)
Działania podjęte w szkole z inicjatywy rodziców				
Procent rodziców zaangażowanych w życie szkoły				
Psychoprofilaktyka				
Program profilaktyczny z listy rekomendowanych				
Rady szkoleniowe dla nauczycieli				
Certyfikat "Szkoła Promująca Zdrowie"		-		-
Zajęcia socjoterapeutyczne				
Liczba działań na rzecz psychoprofilaktyki				
Etaty wsparcia				
Liczba etatów wsparcia w szkole w przeliczeniu na 100 uczniów				
Pielęgniarka szkolna codziennie w szkole				
Infrastruktura				
Orlik				
Liczba obiektów infrastruktury podwyższających jej jakość			-	
Przekaz przestrzeni szkolnej				
Dobry stan infrastruktury w ocenie dyrektora				
Kontrolowane				
Problemy w społeczności				
Płeć - bycie dziewczyną	+	-		+
Starsza klasa	+	-	-	-
Oceny szkolne	+	+	+	+

Uwzględnianie w analizie różnych zmiennych (płci, wieku, ocen szkolnych uczniów, problemów otoczenia) oraz czynników ryzyka i chroniących jednocześnie wiąże się z tym, że niektóre z czynników mogły okazać się nieistotne, choć w Tabeli 3 okazały się skorelowane z daną grupą problemów. Po pierwsze, może być to efekt kontrolowania czynników reprezentujących wyjściowe różnice między szkołami, które podejmują (bądź nie) pewne działania, np. organizują zajęcia socjoterapeutyczne. Gdy je uwzględnimy, zależność znika. Po drugie, może być to efekt powiązań między czynnikami. Na przykład, jeżeli badamy znaczenie poczucia związku ze szkołą, musimy liczyć się z tym, że może przekładać się ono na odnoszenie sukcesów edukacyjnych (otrzymywanie dobrych stopni) czy angażowania się dodatkowe zajęcia pozaszkolne. Dlatego, jeżeli uwzględnimy wszystkie te czynniki w analizie, część z nich może okazać się nieistotna dla pojawiania się problemów. Zazwyczaj istotny przestaje być ten czynnik, który jest najslabiej związany z danym problemem oraz w największym stopniu zawiera się w znaczeniu pozostałych zmiennych w analizie.

Jak odczytywać uzyskane wyniki? Prześledźmy to w Tabeli 4 na przykładzie znaczenia poczucia związku ze szkołą dla problemów przemocowych. Szare pola wskazują, które czynniki były uwzględniane w analizach, są to więc (patrzac od góry tabeli), oprócz poczucia związku ze szkołą, typ szkoły, doświadczenie przez społeczność szkolną samobójstwa ucznia lub próby samobójczej albo innych trudnych wydarzeń, oraz wszystkie pozostałe czynniki wskazane szarym kolorem w tej kolumnie. By zinterpretować wynik, musimy sobie wyobrazić dwóch uczniów – „statystycznych bliźniaków”, którzy nie różnią się od siebie żadną z tych uwzględnionych w analizie zmiennych oprócz tego czynnika, który nas interesuje, czyli deklaracji poczucia związku ze szkołą. Nie różnią się więc tym, czy chodzą do szkoły sportowej czy nie, czy w ich szkole doszło do samobójstwa lub próby samobójczej ucznia albo innych trudnych sytuacji (pożar, powódź itp.), płcią, poziomem klasowym ani żadnym innym czynnikiem. Gdy ich porównamy, poziom doświadczanych problemów przemocowych jest niższy u „statystycznego bliźniaka”, którego deklaruje, że czuje się związany ze szkołą. Jednocześnie pamiętać musimy, że znaczenie poczucia związku ze szkołą jest tutaj czymś więcej niż tylko przywiązaniem wynikającym z bycia dobrym uczniem, oceny szkolne kontrolujemy bowiem w analizie.

By uzyskać obraz sytuacji, powinniśmy koncentrować się nie na poszczególnych problemach, lecz na czynnikach ryzyka i chroniących, innymi słowy: analizować Tabelę 4 wierszami, a nie kolumnami.

Jakie wnioski możemy wyciągnąć z tej analizy? Po pierwsze, niewiele potencjalnych czynników ryzyka i chroniących wykazało związek z grupami problemów doświadczanych przez młodzież. Jedyne dwa czynniki chroniące z obszaru środowiska społecznego jako elementu tworzącego klimat szkoły wykazały w miarę spójny wzorzec – **poczucie związku ze szkołą**, istotne w przypadku wszystkich grup problemów, oraz **wskazanie nauczyciela ze szkoły jako przewodnika życiowego**, istotne dla obniżenia nastroju, problemów eksternalizacyjnych oraz przedmiotowej postawy wobec seksualności. Wynik ten pokazuje, jak dużą wagę odgrywa codzienna praca wychowawcza szkoły dla tworzenia warunków do pomyślnego rozwoju młodzieży. Podkreśla w ten sposób znaczenie kompetencji wychowawczych nauczycieli oraz wagę ich rozwijania na równi z kompetencjami dydaktycznymi. Sugeruje również, że kwestia relacji w szkole jest ważniejsza niż inne czynniki, np. środowisko fizyczne.

Część zaobserwowanych zależności okazała się nieoczekiwana lub niespójna. Na przykład posiadanie przez placówkę certyfikatu „Szkoła promująca zdrowie” wiązało się z większym nasileniem obniżenia nastroju i przedmiotowej postawy wobec seksualności, natomiast więcej obiektów infrastruktury – z wyższym nasileniem problemów eksternalizacyjnych. Z kolei wskazanie, że zawdzięcza się wiele nauczycielowi ze szkoły, wiązało się z gorszym nastrojem, ale z mniejszym nasileniem przedmiotowej postawy wobec seksualności. Zależności te trudno wyjaśnić – być może wynikają one z niewystarczającej kontroli wcześniejszych problemów młodzieży.

Łatwiejsza do wyjaśnienia jest zależność między zagęszczeniem uczniów w szkole a problemami eksternalizacyjnymi – przy większym zagęszczeniu uczniowie mogą w większym stopniu być poddani obserwacji innych osób, a więc silniejszej społecznej kontroli różnych zachowań. Wtedy też trudniej znaleźć „ustronne” miejsce, gdzie można np. zapalić papierosa. Wbrew oczekiwaniom większe zagęszczenie może więc być sprzyjające. Nie jest jednak jasne, dlaczego czynnik ten działał w przypadku problemów eksternalizacyjnych, ale nie przemocowych. Mimo to, choć miał on znaczenie dla jednej grupy problemów, należy pamiętać, że zbiera ona w sobie wiele zachowań, nie należy więc bagatelizować jego znaczenia. Rezultat ten wymaga jednak dalszych badań.

Nie do końca jasne jest również, dlaczego status szkoły sportowej lub z oddziałami sportowymi wiązał się z wyższym nasileniem problemów przemocowych, ale mniejszym w zakresie obniżonego nastroju. Być może ma to związek z redukującym napięcie działanie

aktywności fizycznej⁷. Obniżenie tego napięcia powinno redukować także agresję, a więc i problemy przemocowe; możliwe jest jednak, że nacisk na rywalizację może z kolei wzmacniać tendencję do przemocy.

Zdecydowana większość weryfikowanych czynników ryzyka i chroniących okazała się niezwiązana z problemami młodzieży. Sugeruje to, że nie mają one znaczenia. Jednak nie powinniśmy tego brać za pewnik ze względu na korelacyjny charakter badania i niepewność dotyczącą odpowiedniej kontroli wyjściowego zróżnicowania szkół. Ponadto nie wiemy, co by się wydarzyło, gdyby szkoły nie zdecydowały się podjąć określonych kroków, np. zorganizować socjoterapii. Być może problemy nasiliłyby się.

3. Podsumowanie

Przeprowadzone analizy pozwalają na wyciągnięcie kilku istotnych dla praktyki wniosków. Po pierwsze, analizy międzyszkolnego i międzyoddziałowego zróżnicowania pokazują nam obszary problemów, w których działania szkoły mają potencjał wpływu. Pamiętać jednak musimy, że istnienie zróżnicowania międzyszkolnego i międzyoddziałowego nie oznacza automatycznie, że szkoła ma wpływ na poziom danego problemu. Tak samo jak zróżnicowanie wyników egzaminu gimnazjalnego zależy zarówno od tego, jak dobrze szkoła pracuje z uczniami, jak i czynników pozaszkolnych, np. rodzinnych, tak międzyszkolne zróżnicowanie poziomu problemów może zależeć również od czynników leżących poza jej kontrolą. Mimo to **widoczne są obszary potencjalnie większego znaczenia szkoły – w szczególności w zakresie problemów eksternalizacyjnych (w tym przyjmowania substancji psychoaktywnych) oraz problemów przemocowych.**

Po drugie, wyniki dotyczące poczucia związku uczniów ze szkołą oraz wskazywania przez nich nauczyciela jako przewodnika życiowego, podkreślają znaczenie relacji szkolnych. Wyniki te są zbieżne z rezultatami analiz zaprezentowanymi w Raporcie nr 1, dotyczącymi poczucia bycia akceptowanym w klasie, dobrej klasowej atmosfery i lubienia szkoły przez uczniów. Pokazuje to ważną rolę szkoły w zapobieganiu problemom poprzez codzienne działania wychowawcze takie jak dbałość o integrację uczniów oraz tworzenie przyjaznej i wspierającej atmosfery w klasach. Sugeruje również znaczenie rozwijania kompetencji wychowawczych nauczycieli w toku na przykład awansu zawodowego.

Po trzecie, uzyskane wyniki niosą również wskazówki metodologiczne. W przyszłych

⁷ Thayer, R. (2008). *Źródło codziennych nastrojów. Kontrola energii, napięcia i stresu*. Gliwice: Helion.

badaniach należy zwrócić szczególną uwagę na uwzględnienie odpowiedniego dla badanych czynników oraz problemów zestawu zmiennych kontrolowanych, a w szczególności – wcześniejszego poziomu problemów oraz innych zmiennych wpływających zarówno na poziom problemów, jak i badane czynniki ryzyka i chroniące. Wskazana jest również realizacja badań podłużnych, tj. takich, w których przez kilka lat bada się tych samych uczniów z tych samych szkół. Tego rodzaju badania, ze względu na możliwość śledzenia zmian w czasie, z większą pewnością pozwoliłyby wnioskować o szkolnych czynnikach ryzyka i chroniących.

Bibliografia

Lista literatury wykorzystanej do opracowania Raportu III pokrywa się z listami umieszczonymi w Raporcie I i II.

I. Wnioski końcowe z trzech Raportów

Co nowego wiemy o młodzieży, szkołach, czynnikach ryzyka i czynnikach chroniących?

II. Co niepokoi- deficyty?

- nasilający się problem celowego korzystania z pornografii, głównie przez chłopców;
- nasilający się problem myśli samobójczych, szczególnie u dziewcząt.
- szkoły niedostatecznie współpracują z rodzicami jako najważniejszymi sojusznikami w walce o dobrostan psychiczny dzieci i młodzieży;
- szkoły nadal niezwykle rzadko korzystają z rekomendowanych i skutecznych programów profilaktycznych (prawdopodobną zaporą jest brak zrozumienia, że nieco wyższe inwestycje w skuteczne działania profilaktyczne zawsze się opłacają powodując zmniejszenie problemów wśród młodzieży, podczas gdy wydawanie środków na działania nieskuteczne jest marnotrawstwem);
- w połowie gimnazjów brakowało wsparcia psychologa oraz wsparcia świetlicy szkolnej;
- w kwestiach organizacyjnych w wielu szkołach nie zadbano należycie o wymogi higieny nauki, czyli organizowane są zbyt krótkie przerwy międzylekcyjne (krótsze niż 10 min.), a zajęcia prowadzone są w niektórych szkołach na zbyt małej powierzchni;
- w szkołach sportowych (lub prowadzących oddziały sportowe) jest niepokojąco więcej problemów przemocowych.

III. Co daje nadzieję- zasoby?

- pozytywny potencjał młodzieży, która w większości stroni od takich zachowań ryzykownych jak: upijanie się, palenie papierosów, branie narkotyków, wczesne kontakty seksualne, hazard;
- wśród młodzieży odnaleźć można wielu potencjalnych pozytywnych liderów, którzy mogą być dla swych rówieśników przewodnikami w dokonywaniu prozdrowotnych decyzji;
- najsilniejsze czynniki chroniące to relacje z matką i ojcem oraz znaczenie wiary i praktyk religijnych w życiu młodego człowieka;

- ☑ zaangażowanie rodziców w życie szkoły chroni też młodzież przed przedmiotową postawą wobec seksualności;
- ☑ nauczyciele oraz pracownicy administracji wykazują otwartość na współpracę z badaczami oraz zaangażowanie w podnoszenie jakości pracy (poprzez ewaluację);
- ☑ szkoły są dobrze wyposażone w infrastrukturę sportową⁸;
- ☑ niektóre szkoły organizują przestrzeń w sposób zapewniający młodzieży poczucie bezpieczeństwa, akceptacji, w sposób inspirujący do rozwoju w różnych obszarach. Są to rozwiązania niedrogie i możliwe do wprowadzenia w innych szkołach, np. wysepki kanapowe, galeria sławnych absolwentów połączona z galerią osiągnięć aktualnych uczniów, swobodny dostęp do gier sportowych wystawionych na korytarzach szkolnych.
- ☑ nauczyciele licznie prowadzą regularne zajęcia pozalekcyjne rozwijające uczniów plastycznie, muzycznie, sportowo, teatralnie, społecznie;
- ☑ w oddziaływaniach profilaktycznych szkoły mogą liczyć na wsparcie licznych instytucji rządowych i pozarządowych;
- ☑ realizacja w szkole programu profilaktycznego z listy programów rekomendowanych chroni młodzież przed zachowaniami eksternalizacyjnymi.

IV. Co może zainspirować innych profilaktyków: praktyków, badaczy i urzędników?

- ☒ Uzyskane wyniki badań są kolejnym ważnym dowodem na to, że zachowania ryzykowne tworzą wzajemnie powiązaną sieć, współwystępując ze sobą i z takim założeniem powinny być badane. Wiedza ta powinna też być punktem wyjścia do opracowywania programów profilaktycznych w sposób zintegrowany.
- ☒ Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają racjonalność strategii *Siedmiu dźwigni skutecznej profilaktyki* opisanej po raz pierwszy w *Vademecum skutecznej profilaktyki problemów młodzieży* (Grzelak, 2015), która wskazuje najważniejsze elementy konieczne do uwzględnienia w całościowym systemie działań lokalnych lub państwowych opartym na zintegrowanym podejściu do profilaktyki

⁸ Dobre wyposażenie szkoły w obiekty sportowe nie jest tym samym co prowadzenie oddziałów sportowych, których specyfika (np. nastawienie na rywalizację, przewaga chłopców w klasie) może łączyć się z podwyższonym poziomem zachowań agresywnych.

- ☒ Warto przyrzeć się Systemowi Ewaluacji Oświaty w celu udoskonalenia i ujednoczenia tworzenia raportów z ewaluacji zewnętrznej, w taki sposób, aby mogły one być porównywalne w całej Polsce i służyć badaniom wspierającym politykę oświatową i podnoszeniu jakości pracy szkół.
- ☒ System Informacji Oświatowej gromadzi bogate zasoby danych o szkołach i może być cennym źródłem informacji w badaniach naukowych.
- ☒ Opracowano nowe narzędzia do badania szkół: Ankieta „Cechy szkoły” dla Dyrekcji, Ankieta „Cechy szkoły” dla Ankietera oraz Formularz Obserwacji Przekazu Przestrzeni Szkolnej, który mierzy zmienne do tej pory nie oceniane w badaniach.
- ☒ W przyszłych badaniach porównujących szkoły między sobą należy kontrolować wcześniejszy poziom problemów oraz innych zmiennych. Prawdopodobnie najlepszym rozwiązaniem byłyby badania podłużne. Są one bardziej kosztowne i czasochłonne, jednak mogą dostarczyć danych dużej wartości i przydatności praktycznej.
- ☒ Należy kontynuować badania szkół sportowych, ponieważ z jednej strony rozpoznaliśmy w nich większy problem zachowań przemocowych niż w pozostałych typach szkół, a z drugiej strony zaobserwowaliśmy rzadsze występowanie obniżonego nastroju i myśli samobójczych.

Najważniejszym wnioskiem jest rozpoznanie, że: **potencjał profilaktyczny szkoły nie tkwi w nakładach, infrastrukturze, organizacji, ale w ludziach, którzy tworzą tę społeczność: w nauczycielach, pracownikach administracji, uczniach i ich rodzicach. To relacje między nimi są czynnikami chroniącymi młodzież przed podejmowaniem zachowań ryzykownych.**

ul. Ogrodowa 8, 05 - 230 Kobyłka k Warszawy
Regon 146300619 NIP 125-161-82-29